

O‘ZBEK TILIDA INTERNET MULOQOTI VA NUTQ MADANIYATI MUAMMOLARI

Ikromjon Xabibjonov,
filolofiya fanlari doktori (DSc), professor.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23671152>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilidagi internet muloqotining shakllanish omillari, yozma nutq me‘yorlariga ta’siri va raqamli muhitda nutq madaniyatini ta’minlash masalalari tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoq postlari, izohlar va messenjer yozishmalarida uchraydigan qisqartmalar, kod almashinuvi, emojilar, ekspressiv vositalar hamda muloqot odobiga oid holatlar lingvopragmatik yondashuv asosida tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: internet diskursi, nutq madaniyati, o‘zbek tili, raqamli kommunikatsiya, imlo me‘yori, kod almashinuvi, netiket, lingvopragmatika.

Kirish.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kundalik hayotga chuqur kirib borishi insonlarning fikr almashish usullarini tubdan o‘zgartirdi. Ilgari rasmiy xat, telefon suhbat yoki bevosita uchrashuv orqali amalga oshirilgan ko‘plab muloqotlar bugun ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarga ko‘chmoqda. Natijada og‘zaki va yozma nutq belgilari birlashgan, tezkorlik hamda interaktivlikka tayanuvchi yangi kommunikativ makon shakllandi. O‘zbek tilining ushbu makondagi faol qo‘llanishi uning ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytiradi, ayni paytda imlo, uslub, odob va axborotning ishonchliligi bilan bog‘liq savollarni ham yuzaga chiqaradi. Shuning uchun internet muloqotini ilmiy kuzatish til taraqqiyoti va nutq madaniyati uchun muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi va metodlari

Tadqiqotning maqsadi internet muhitida o‘zbekcha muloqotning asosiy lingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularning adabiy til me‘yorlari bilan munosabatini tushuntirish hamda samarali nutqiy xulq mezonlarini taklif etishdan iborat. Ishda tavsifiy, qiyosiy va lingvopragmatik tahlil usullaridan foydalaniladi. Misollar muayyan foydalanuvchilarga tegishli shaxsiy yozishmalardan olinmaydi; ular internet nutqida uchrashi mumkin bo‘lgan tipik holatlarni ko‘rsatish uchun modellashirilgan. Shu sababli kuzatuvlar miqdoriy representativlik da’vosini bildirmaydi. Tahlilda muloqotning maqsadi, ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabat, platformaning texnik imkoniyati va xabar qabul qilinadigan vaziyat alohida e’tiborga olinadi.

Internet diskursining o‘ziga xos tabiati

Internet diskursi an’anaviy yozma matndan bir necha belgisi bilan farqlanadi. Unda xabar tez yaratiladi, darhol tarqatiladi va ko‘pincha qisqa vaqt ichida javob oladi. Suhbat ishtirokchilari matn bilan birga rasm, ovoz, video, havola yoki belgilardan foydalanishi mumkin. Masalan, “Kelyapsizmi?” savoliga “Ha 👍” tarzida javob berish til birliklari va vizual belgi hamkorligini namoyon etadi. Bunday shakl rasmiy hujjat uchun mos bo‘lmazligi mumkin, ammo do‘stona yozishmada tushunarli va tejamkor hisoblanadi. Demak, nutqning sifatini baholashda faqat grammatik to‘g‘rilik emas, vaziyatga moslik ham mezon bo‘lishi lozim.

Imlo va punktuatsiya me‘yorlari

Raqamli yozishmalarda tezkorlikka intilish ayrim foydalanuvchilarni harflarni tushirib qoldirishga, so‘zlarni qo‘shib yozishga yoki tinish belgilarini ishlatmaslikka undaydi. Masalan, “qalesiz”, “nma gap”, “xop” kabi ko‘rinishlar norasmiy suhbatda uchrashi mumkin. Biroq shu odatning ilmiy matn, ish yozishmasi yoki ommaviy e‘londagi takrorlanishi tushunmovchilik va uslubiy nomuvofiqlikni kuchaytiradi. O‘zbek yozuvida o‘, g‘ harflari va tutuq belgisini to‘g‘ri ifodalash ham alohida e‘tibor talab qiladi. Klaviatura qulayligi muammo tug‘dirishi mumkin, lekin texnik cheklov adabiy me‘yorlardan butunlay voz kechishni oqlamaydi. Muhimi, foydalanuvchi xabar vazifasiga qarab yozuv aniqligini ongli tanlay olsun.

Qisqartmalar va til iqtisodi

Internet muloqotida qisqartmalar xabarni tez uzatishga xizmat qiladi. “Rahmat” o‘rniga “rax”, “bo‘ladi” o‘rniga “bladi” yozilishi vaqtini tejash niyatidan kelib chiqishi mumkin. Shunga qaramay, har bir qisqartma barcha auditoriyalar uchun bir xil darajada tushunarli emas. Turli yosh va tajribaga ega suhbatdoshlar bunday birliklarni turlicha talqin qilishi ehtimoli bor. Qisqartmalarni qat‘iy taqiqlash o‘rniga ularning kommunikativ chegarasini belgilash samaraliroq: yaqin tanishlar o‘rtasidagi tezkor suhbatda erkinlik kengroq, ommaga yo‘naltirilgan axborotda esa aniqlik ustuvor bo‘lishi kerak. Til iqtisodi tamoyili mazmun ravshanligi bilan muvozanatda bo‘lgandagina foydali natija beradi.

Kod almashinuvi va o‘zlashmalar

O‘zbekcha internet matnlarida boshqa tillardan olingan birliklarning qo‘llanishi ham diqqatga sazovor. “Post joylash”, “story ko‘rish”, “link yuborish” kabi birikmalarda xorijiy asoslar o‘zbekcha grammatik qurilmaga moslashadi. Bunday hodisani bir yoqlama salbiy baholash ilmiy jihatdan yetarli emas: ayrim birliklar yangi texnologik tushunchani nomlaydi, boshqalari esa mavjud o‘zbekcha muqobil bilan raqobatlashadi. Muhokamada so‘zning ishlatilish chastotasi, auditoriyaga tushunarligi va sohaviy zarurati hisobga olinishi lozim. Rasmiy hamda ta‘limiy matnlarda “havola”, “e‘lon”, “hikoya” singari kontekstga mos muqobillarni tanlash tilning ifoda imkoniyatlarini faollashtiradi. Shu bilan birga, termin tanlashda sun‘iylikdan qochish zarur.

Emoji va multimodal ma‘no

Emoji, stiker va giflar raqamli muloqotda his-tuyg‘u, munosabat yoki kinoyani ifodalovchi qo‘shimcha vositaga aylangan. Masalan, “Zo‘r” so‘zi turli emoji bilan qo‘llanganda samimiy maqtov yoki istehzoli baho sifatida anglashilishi mumkin. Demak, ma‘no faqat lug‘aviy tarkibdan emas, balki belgi, vaziyat va ishtirokchilarning umumiy tajribasidan ham hosil bo‘ladi. Biroq vizual belgilar talqini doimo bir xil emas: avlod, madaniy muhit va platforma dizayni farqlari noto‘g‘ri tushunishga sabab bo‘ladi. Shuning uchun rasmiy, ilmiy yoki muhim axborot almashinuvida asosiy mazmunni faqat emoji zimmasiga yuklash maqsadga muvofiq emas.

Nutq odobi va netiket

Internet muloqotidagi eng muhim masalalardan biri suhbatdosh sha‘ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishdir. Yuzma-yuz suhbatda ovoz ohangi va mimika yumshatadigan fikr yozma izohda keskin qabul qilinishi mumkin. Katta harflarda uzluksiz yozish, haqoratli murojaat, shaxsiyatga tegish yoki suhbat mavzusidan chetga chiqish bahs madaniyatini pasaytiradi. Netiket

tamoyillari esa fikrni dalil bilan asoslash, boshqalarning qarashini diqqat bilan o‘qish, shaxsiy ma’lumotlarni ruxsatsiz tarqatmaslik va xatoni muloyim ko‘rsatishni talab etadi. Tanqidiy fikr bildirish erkinligi odobni inkor etmaydi; aksincha, madaniyatli munozara turli pozitsiyalarni aniqroq solishtirish imkonini yaratadi.

Pragmatik ma’no va tushunmovchilik

Qisqa internet xabarlarida so‘zlovchi niyati har doim ochiq ifodalanmaydi. “Mayli”, “ko‘ramiz” yoki “yaxshi” kabi javoblar vaziyatga qarab rozilik, befarqlik yoki norozilikni bildirishi mumkin. Bunda suhbatdoshlar umumiy kontekstni bilmasa, xabar noto‘g‘ri talqin qilinadi. Pragmatik yondashuv aynan aytilgan gap bilan nazarda tutilgan ma’no o‘rtasidagi farqni ochishga yordam beradi. Muhim masalalarda mavhum javob o‘rniga aniq vaqt, vazifa va kutilayotgan harakatni ko‘rsatish foydalidir. Masalan, “Keyin gaplashamiz” o‘rniga “Bugun soat oltida yozaman” deyish noaniqlikni kamaytiradi. Shunday qilib, nutq madaniyati faqat odob emas, kommunikativ mas’uliyat hamdir.

Axborot ishonchliligi va til mas’uliyati

Internetdagi nutq madaniyatini axborotning ishonchliligidan ajratib bo‘lmaydi. Tasdiqlanmagan xabarni shoshilinch ulashish, sarlavhani bo‘rttirish yoki iqtibosni kontekstdan uzib keltirish muloqotning ijtimoiy oqibatini og‘irlashtiradi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan bunday xabarlar baholovchi birliklar, hissiy undovlar va buyruq shakllari o‘quvchi munosabatiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois foydalanuvchi xabarni tarqatishdan oldin manba, sana, muallif va dalillarni tekshirishi zarur. Ayniqsa, ta’lim, sog‘liq va jamoat hayotiga oid ma’lumotlarda aniqlik muhimdir. Ishonchli axborotga tayanish ham savodli yozish kabi raqamli nutq madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi sanaladi.

Ta’lim va raqamli savodxonlik

Nutq madaniyatini mustahkamlashda ta’lim muassasalari muhim o‘rin tutadi. Ona tili mashg‘ulotlarida faqat qoidalarni yodlatish emas, balki bir mazmunni turli auditoriya uchun qayta yozish topshiriqlarini qo‘llash maqsadga muvofiq. Masalan, talabalar do‘stga yuboriladigan xabar, ustozga yoziladigan murojaat va ommaviy e’lon o‘rtasidagi uslubiy farqlarni tahlil qilishi mumkin. Shuningdek, noto‘g‘ri tinish belgisi tufayli o‘zgargan ma’nolarni solishtirish, bahsli izohni muloyim qayta ifodalash va manbani tekshirish mashqlari samaralidir. Bunday faoliyat me’yorni real kommunikativ ehtiyoj bilan bog‘laydi. Raqamli savodxonlik tilni to‘g‘ri ishlatish bilan bir qatorda axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

Adabiy me’yor va nutqiy variantlilik

Adabiy til me’yori ommaviy tushunarlilik va izchillikni ta’minlaydi. Shu bilan birga, jonli nutqda shevaga xos birliklar, yoshlar slengi va individual ifoda vositalari mavjudligi tabiiy hodisadir. Internet bu variantlarning ko‘rinishini kuchaytiradi: foydalanuvchi o‘z hududiga xos so‘zni yoki hazilomuz iborani keng auditoriyaga olib chiqishi mumkin. Bunday birlikning mavjudligi avtomatik ravishda tilning buzilishini anglatmaydi. Asosiy savol uning qaysi vaziyatda, kimga va qanday maqsadda ishlatilganidir. Masalan, badiiy blogda sheva elementi obrazlilik yaratishi mumkin, davlat

tashkilotining xizmat xabarida esa umumadabiy shakl zarur. Tadqiqotchi me‘yoriy bahoni ijtimoiy kontekst bilan birgalikda berishi lozim.

Izohlar madaniyati va konstruktiv bahs

Ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar maydoni ommaviy muloqotning eng sezgir qismlaridan biridir. Biror fikrga qarshi chiqishning o‘zi madaniyatsizlik emas; masala e‘tiroz qanday shaklda ifodalanganidadir. “Siz noto‘g‘risiz” degan keskin hukm o‘rniga “Bu xulosaga boshqa dalil ham ta’sir qilishi mumkin” kabi izoh muloqotni davom ettirishga ko‘proq imkon beradi. Savol berish, manbaga murojaat qilish va qarshi fikrni to‘g‘ri qayta bayon etish munozara sifatini oshiradi. Platforma algoritmlari keskin xabarlarni ko‘proq ko‘rsatishi mumkinligi haqidagi taxminlarni esa har bir platforma bo‘yicha alohida empirik tekshirish kerak. Lingvistik tahlilda bahsning mazmuni bilan birga murojaat shakllari va baholovchi so‘zlar ham kuzatiladi.

Kelgusidagi tadqiqot istiqbollari

Internet diskursiga oid izlanishlarni rivojlantirish uchun ochiq va etik tamoyillarga asoslangan o‘zbekcha raqamli matn korpusi zarur. Unda janr, platforma turi, matnning rasmiylik darajasi va yozilgan davr kabi belgilar qayd etilsa, o‘zgarishlarni qiyoslash osonlashadi. Biroq shaxsiy yozishmalarni tadqiqotga jalb etishda rozilik va maxfiylik masalalari ustuvor bo‘lishi shart. Anonimlashtirish hamda shaxsni aniqlashga olib keluvchi ma’lumotlarni chiqarib tashlash ilmiy mas’uliyatning muhim qismidir. Korpus asosida imlo variantlari, yangi so‘zlar va muomala strategiyalarini statistik hamda sifat jihatidan tahlil qilish mumkin. Bu yo‘l umumiy taassurotlardan tekshiriladigan ilmiy xulosalarga o‘tishni ta’minlaydi.

Platformalar va auditoriya omili

Internet muloqotining barcha ko‘rinishlarini yagona mezon bilan baholab bo‘lmaydi. Messenjerdagi shaxsiy suhbat, ommaviy kanal xabari, rasmiy tashkilot sahifasi va ilmiy forum turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Shaxsiy yozishmada qisqalik va samimiylik yetakchi bo‘lsa, rasmiy sahifada izchillik, xolislik va me‘yoriy yozuv ustun turadi. Auditoriyaning yoshi, til tajribasi va mavzuga tayyorgarligi ham so‘z tanlashga ta’sir qiladi. Shuning uchun internet tilini tadqiq etishda platforma nomini qayd etishning o‘zi yetarli emas; xabarning janri, maqsadi, ko‘rinish darajasi va ishtirokchilar munosabati ham tavsiflanishi kerak. Ana shunda nutqiy hodisalarning sabablari aniqroq tushuntiriladi.

Xulosa

O‘zbek tilidagi internet muloqoti til taraqqiyotining faol va murakkab sohasidir. Undagi qisqartmalar, o‘zlashmalar, kod almashinuvi va vizual belgilar tezkor aloqa ehtiyojiga javob beradi, biroq barcha vaziyatlarda birdek maqbul emas. Nutq madaniyati masalasini hal qilish uchun qat’iy taqiqdan ko‘ra kommunikativ vaziyatni hisobga oluvchi ongli me‘yor tanlovi samaraliroqdir. Savodli yozuv, suhbatdoshga hurmat, mazmun aniqligi va axborot mas’uliyati raqamli muloqotning asosiy mezonlari bo‘lib qoladi. Kelgusida turli platformalardan tuzilgan anonimlashtirilgan matn korpuslari asosida miqdoriy tadqiqotlar o‘tkazish o‘zbek internet diskursi haqidagi xulosalarni yanada aniqlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori.
2. Crystal, D. Language and the Internet. 2nd ed. Cambridge University Press, 2006.
3. Herring, S. C. (ed.). Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives. John Benjamins, 1996.
4. Grice, H. P. Logic and Conversation. In: Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts. Academic Press, 1975.
5. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press, 1987.